

811.163.41'27

811.163.41'37

<https://doi.org/10.18485/sj.2020.25.1.11>**БОЈАНА С. МИЛОСАВЉЕВИЋ***

Универзитет у Београду

Учитељски факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 15. 10. 2019.

Прихваћен: 15. 01. 2020.

КОНЦЕПТ УЧТИВОСТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И КУЛТУРИ**

У раду су са семантичко-когнитивног аспекта анализирана језичка средства којима се вербализује концепт учтивости у српском језику и култури. Ослањајући се на појмовно-теоријска одређења концепта З. Д. Попове и И. А. Стернина, у раду су утврђени структурни делови концепта учтивости у српском језику. Утврђена су два концептуална поља учтивости и компоненте које их садржајно организују – 1) компонента која се тиче начина испољавања учтивости (формална компонента), затим 2) компонента која се тиче информација о томе у којим сферама социјалних односа се учтивост испољава (информациони садржај) и компонента која се тиче когнитивне интерпретације, оцена, вредновања учтивости, зависно од тога с којих аспеката се посматра (поље интерпретације).

Кључне речи: учтивост, културни концепт, семантичко-когнитивни аспект, језичка слика света, српски језик и култура

---

*bojana.milosavljevic@uf.bg.ac.rs

**Рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (бр. 178009), који се реализује у Институту за српски језик САНУ, а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД, ЦИЉ И КОРПУС ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду се са семантичко-когнитивног аспекта анализирају језичка средства којима се у српском језику вербализује концепт учтивости. Анализа подразумева сагледавање карактеристичних лексичко-семантичких односа синонимије и антонимије, као и семантичко-синтаксичких спојева и колокација, и когнитивну интерпретацију помоћу јединица концептуалне структуре – сценарија, фрејмова, гешталта, као и преко појмовних метафора.

Корпус истраживања чине, с једне стране, језичка средства забележена у нашим дескриптивним речницима, а то су лексичке јединице с општим значењем 'учтиво комуникативно понашање', затим њихови одговарајући творбени еквиваленти и форме говорне етикеције. У наше истраживање су укључени, осим речничких извора, и други извори текстуалне природе, махом преузети с интернета, који на непосредан или посредан начин омогућују разумевање учтивости у српској говорној заједници¹.

Циљ оваквог истраживања је представити оне делове концепта учтивости који се одражавају у разматраној језичкој грађи како би се указало на неке етничке и културне специфичности носилаца српског језика, а које би евентуално могле бити индикативне и за компаративна и за контрастивна истраживања у домену учтивости и комуникативног понашања.

2. ПОЈМОВНО-ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

У раду се полази од општеприхваћеног когнитивнолингвистичког става да језик у већој или мањој мери учествује у стварању слике света и да су најважнији културни концепти и концепти човекове психе кодирани у језику (Кубрјакова 1996: 90). Кодирани су у његовој лексици и граматички, и то тако што различита значења речи, одређени лексички и синтаксички спојеви одражавају делове концепта. Иначе, концепт, као кључни појам у когнитивној лингвистици, различито се одређује зависно од концепције научних школа и њихових учења.

Ми овде појам концепта узимамо углавном у оном смислу у којем се он представља у истраживањима З. Д. Попове и И. А. Стернина (2007: 13–27; 74–80).

1) Концепт је, дакле, глобална, вишедимензионална јединица менталног нивоа којом се оперише у процесу сазнавања објективне и субјективне стварности.

---

¹ Језичку грађу преузету с интернета обележавамо скраћеницом ЕК у значењу „електронски корпус”.

2) Представља јединицу концептосфере – сфере когнитивног сазнања народа, односно сфере свеукупних концепата народа, те се може рећи да се концепти у концептосфери налазе у међусобном системском односу.

3) Концепти имају национална обележја. Одликује их историјски, друштвени и културни детерминизам, те се на изучавање концепата и на утврђивање њихових структурних обележја гледа као на начин разумевања и интерпретирања културе једне говорне заједнице.

4) Концепт има своју унутрашњу структуру организовану по принципу концептуалних поља, која садрже три структурне компоненте: *форму (облик), информациони садржај и поље интерпретације*.

На *формалном плану* концепти се испољавају перцептивно, преко органа чула (визуелно, тактилно, звуковно итд.) и/или преко метафора, те се јединицама формалног нивоа концепт кодира. На пример, јединице којима се на формалном плану кодира концепт *религије* јесу: *црква, монаси, икона, Библија* итд., док се концепт *математике* кодира јединицама као што су *цифре, бројке, формуле, графици* итд., а концепт *брезе* одређењем *бела* итд. Или, у метафоричком смислу, како показују нека истраживања у руском језику, *душа* се концептуализује преко метафоре *дом*, а *руски језик* преко особина човека, те се описује као *учтив, културан, весео, жив* и др. Иначе, формална компонента концепта одражава прототипско значење одређене класе појмова, концепата (нпр. за класу *птица* прототип је *врабац*). У том смислу, формална компонента концепта представља фактографску чињеницу концептосфере одређене заједнице, односно то је релативно устаљена слика одређеног појма која се процесуира и препознаје у колективној свести народа.

Информациони део концепта садржи минимум когнитивних информација којима се концептуализовани појам диференцира од других. Тај садржај концепта по обухватности близак је лексикографској дефиницији кључне речи концепта. На пример, информационе компоненте концепта *квадрат* јесу *правоугаоник, једнаке странице*, а концепта *звезда* – *небеско тело, сјајност, светлост, искричавост, топлота* итд.

Поље интерпретације садржи когнитивне информације којима се интерпретира основни информациони садржај концепта, и то у смислу изношења општих закључака, давања оцена итд., те поље интерпретације садржи неколико зона: 1) *зону енциклопедијског знања* – обухвата когнитивне карактеристике концепта проистекле на основу искуства, упознатости и интеракције са денотатом концепта, 2) *утилитарну зону* – обухвата когнитивне карактеристике концепта којима се одражава прагматични став говорника о употребној вредности и сврховитости денотата концепта, 3) *регулативну зону* – обухвата когнитивно сазнање говорника о томе шта се (не) сме, (не) може, шта (не) треба радити у сфери 'покривеној' концептом, 4) *зону опште оцене*

– садржи оцену говорника у смислу 'то је добро/лоше', 5) *социјално-културну зону* – садржи когнитивне карактеристике концепта које одражавају живот и културу народа: традицију, обичаје, историју и др., 6) *паремолошку зону* – садржи когнитивне карактеристике концепта изражене пословицама, изразима, фразеологизмима, афоризмима и сл. Поред ових зона интерпретативно поље концепта садржи и друге зоне, нпр. митолошку зону, зону идентификације итд. Због тога, од свих структурних компоненти концепта, поље интерпретације је најмање структурирано, те се представља пописом различитих информација и карактеристика.

Ове три саставне компоненте концепта, иако се у теоријско-методолошким поставкама З. Д. Попове и И. А. Стернина издвајају као засебне, међусобно се прожимају, посебно се прожима поље интерпретације са другим два компонента – формалном и информационом.

Ослањајући се на ове оквире појмовно-теоријског одређења концепта, у овом раду настојимо да представимо структурне делове концепта учтивости у српском језику, тј. концептуална поља учтивости и компоненте које их садржајно организују – 1) компоненту која се тиче начина испољавања учтивости (формална компонента), 2) компоненту која се тиче информација о томе у којим сферама социјалних односа се учтивост испољава (информациони садржај), као и компоненту која се тиче когнитивне интерпретације концепта (поље интерпретације).

3. КОНЦЕПТУАЛНА ПОЉА УЧТИВОСТИ

Према З. Д. Поповој и И. А. Стернину, структурно описивање концепата може се спровести на два начина: семантичким описом језичких јединица из номинативног поља концепта и коришћењем асоцијативног експеримента (Попова/Стернин 2007: 121–122). Ми структуру концепта учтивости, овом приликом, утврђујемо на први начин. Дакле, концептуална поља учтивости издвајамо на основу семантичке анализе речничких описа централних лексема у семантичко-номинационом пољу учтивости – лексеме *учтивост*, *учтив*, односно лексеме *пристојност*, *пристојан*. У разматрање смо укључили наше описне речнике, како савремене тако и историјске, односно етимолошке.

Према речничким описима у РМС и РСЈ, *учтивост* се у српском језику одређује као 'пристојно понашање, пристојност', док се *пристојност*, између осталог, одређује као 'придржавање правила невербалног и вербалног понашања која су призната и прихваћена у некој друштвеној средини'. Овакво лексичкосемантичко и појмовно одређење *учтивости* и *пристојности*, двеју централних лексема у семантичко-номинационом пољу учтивости, показују да је у српском језику и култури савремена слика о учтивости заснована на

учтивости као друштвеној категорији. То додатно потврђује и велик број синонима овим речима који у својој семантичкој структури садрже ову појмовну компоненту, а то су: *уљудност, уљуђеност, углађеност, културност, образованост, васпитаност, одгојеност, просвећеност, профињеност, финоћа, отменост, рафинираност, ценглменство, удворност, сублимност, пријазност, доличност, услужност, ненаметљивост* и др. (РСАНУ, РМС, Ћосић и др. 2008).

С друге стране пак, историјски и етимолошки подаци показују да су речи *учтив* и *учтивост* у српски језик ушле из руског језика (рус. *учтивый* и *учтивость*) средином 18. века и да се у изворном значењу 'пристојан' и 'пристојност' до данас потпуно одомаћиле у нашем језику (РЈА, под *учтив* и *учтивост*). Ти подаци показују и да потиче од прасловенске презентске основе *čьtr* гл. *čisti*, односно од стцслав. облика *čьstь* (Скок 1973, под *част*). Овај облик као корен налази се у великом броју српских речи које су у семантичкој вези са *част, чест* и *поштен*, тако да етимологија речи *учтив* и *учтивост* показује да у семантичком и појмовном смислу реч-концепт учтивост образују компоненте 'част', 'честитост', 'поштење' и да је у српском језику и култури језичка слика о учтивости изворно, примарно заснована на учтивости као морално-етичкој категорији. Синоними који на посредан начин указују на то јесу *љубазност, срдачност, сусретљивост, пожртвованост, несебичност, великодушност, племенитост, предусретљивост* и др. (РСАНУ, РМС, Ћосић и др. 2008).

Све ово нам показује да учтивост на појмовном и садржинском плану има шири дијапазон значења од оног који се везује за уобичајену савремену слику о учтивости, а који се читава у лексичкосемантичким описима речи *учтивост* и *пристојност* у РМС и РСЈ. Отуда сматрамо да концепт учтивости структурно чине два концептуална поља – 'учтивост је поштовање правила у опхођењу према другоме' и 'учтивост је часно, морално поступање према другоме'.

Ова два издвојена концептуална поља учтивости не стоје у опозитном односу, већ у систематском, будући да се 'друштвено правило, конвенција', и 'част, поштење', као нормативноетички појмови, у филозофском одређењу сматрају равноправним и конститутивним елементима културне стварности, проистекли из апсолутних вредности – право, правило, конвенција проистичу из *правде*, а морал, част, поштење из *етичког добра*.²

У том контексту гледано, примарна друштвена функција учтивости своди се на регулисање комуникативног понашања појединаца и на регулисање

² „Ако се, као што то обично бива, право и етичко добро поставе једно поред другог, то значи да се упоређују несамерљиве величине. Право је културни појам, етичко добро вредносни појам. Као што идеја правде постаје културна стварност у праву, тако идеја етичког добра то постаје у моралу, тј. у психолошкој чињеничној савести“ (Радбрух 1980: 52).

друштвених односа међу њима. Регулатор који тај регулативни принцип спроводи и на који субјекте обавезује у пољу 'учтивости као поштовање правила' налази се „споља”, изван субјекта (нпр. друштвена правила, конвенције, прописи итд.), а у пољу 'учтивости као честитости, часности' налази се „унутра”, унутар субјекта, и то је његова друштвена и морална свест.

Погледајмо сада како су садржајно организована оба ова поља учтивости. Садржај поља описиваћемо према оним структурним компонентама концепата на које су указали З. Д. Попова и И. А. Стернин – дакле, према формалној компоненти, према компоненти информационог садржаја и према компоненти интерпретације.

4. КОНЦЕПТУАЛНО ПОЉЕ 'УЧТИВОСТ ЈЕ ПОШТОВАЊЕ ПРАВИЛА У ОПХОЂЕЊУ ПРЕМА ДРУГОМЕ'

4.1. Формална компонента концептуалног поља

Концепт учтивости у пољу 'поштовање правила у опхођењу према другоме' на плану форме показује се прилично сложеним. Разноврсни устаљени изрази и синтагматски спојеви у српском језику својим значењем указују на то да се учтивост у овом пољу реализује кроз сценарио јавног показивања поштовања правила, и то често на институционализован начин – кроз различите врсте бонтона, протокола, кодекса, куртоазија, правилника и сл. Тај сценарио јавног показивања поштовања правила у опхођењу према другоме остварује се најчешће практиковањем лепих манира, односно практиковањем и поштовањем правила, регула и конвенција која се тичу 1) поздрављања и указивања части и поштовања другоме, затим 2) начина вођења разговора, нарочито отпочињање и завршавање разговора, као и избора теме разговора и др. и 3) начина одевања.

Поздрављање и указивање части и поштовања другоме остварује се вербално и невербално. Вербално се остварује коришћењем одређених форми учтивости и говорне етикеције – нпр. *Поштовани, Уважени, Господине, Госпођо* итд., као и прибегавањем одређеним начинима говорења (посебан тон и др.), говорним стратегијама итд. Невербално се испољава одређеним држањем тела и одређеним покретима, нпр. у знак поздрава, исказивања поштовања и сл. руковати се с неким, чинити наклон или поклон, тј. чинити нарочити покрет надоле главом или горњим делом тела, односно клањати се пред неким или некоме, пољубити га у руку (рукољуб), заузимати нарочити став (нпр. устати или застати пред неким) и имати нарочито држање тела (гледати у очи саговорника), правити нарочите покрете тела, лица (мимика), израз лица (нпр. осмехивати се) итд.: *Они, што би ушли, морали су наклањати се, љубити руке,*

говорити учтиве, слатке фразе (Шим., РСАНУ, под *наклањати се*). Дода отменим, назалним тоном (Новак Вј., РСАНУ, под *отмен*). Он застаде пред столом, уљудно климнувши главом у одговор на ... наклон (Ђорђ. П., РСАНУ, под *наклон*¹). Удовица испусти лезезу, странац је подиже и предаде, један осмех – један наклон (Мил. В., РСАНУ, под *наклон*¹).

Учтивост се испољава, како смо рекли, и у начину вођења разговора. Нарочито су се у језику усталила средства за отпочињање и завршавање разговора. Тако је једно од куртоазних питања у српској култури с фатичком функцијом поздрава питање *Како си/сте?* Учтивост се испољава и у избору одређених тема за разговор – те су за успостављање контакта врло подесни разговори о здрављу, времену и др., што нам показују следећи наши примери: *Заподенули су учтив разговор о времену (ЕК)*, *Уследио је убичајени лаки разговор који је учтивост налагала (ЕК)*, *Је ли твој деда добро? ... учтиво се распитује (ЕК)*.

У испољавању учтивости важну улогу игра и начин одевања: *Држао се отмено. На њему вазда чисто рубље и одело (Весел. 9, РСАНУ, под отмено)*. *Већ замисли себе обучена у најфиније одело, стаде замислијати неке нарочите манире (Ранк. С., РСАНУ, под манир)*.

Према нашем виђењу, у српској култури невербално испољавање поштовања према другоме има већу важност од вербалног испољавања поштовања. То нарочито показују поздрави својевремено актуелни у српском грађанском друштву, који вербализују управо ову невербалну компоненту испољавања учтивости, као што су поздрави при сусрету и разјеланку *Мој наклон, Клањам се, Љубим руке*, као и спојевии *изручити некоме нечији (дубоки, предубоки и сл.) наклон*, нпр. *Каза ми да је неки дан сам писао Даничићу и ондје вам свој наклон изручио (Јаг. 2, РСАНУ, под наклон¹ изр.)*.

Међутим, протоколарно испољавање учтивости ма колико да је шаблонизовано, да је ствар конвенције, куртоазије, оно може бити мисаоно засновано. Наиме, у основи учтивих поступака, вербалних и невербалних, често се налазе мисаоне делатности настојања, улагања труда и напора да се испуне одређене друштвене дужности и обавезе, да се поштује конвенција, да се не наруше норме – *Пред другима се трудила да буде учтива (ЕК)*. *Трудила се да буде љубазна према свима, да се осмехује и да учтиво одговара на питања (ЕК)*.

Изразима *из учтивости, из пристојности, из доличности (чинити нешто), из куртоазије* и др., затим изразима *пазити на учтивост, водити рачуна о правилима учтивости (пристојности)* и сл. семантички се покривају различите варијанте емоције прибојавања, страха да се не наруше конвенције присутне у концептуалном пољу 'учтивост је поштовање правила': *Из осјећаја доличности, једва су се суспрезали да не говоре (Десн. 2, РСАНУ, под*

доличност). Много тога не треба рећи старијима, што из учтивости, што да се не би узрујавали без потребе (ЕК). У препирању пазе на учтивост ... не нападају бујно мњеније противника и штеде његова осећања (ЕК).

Те емоције, мисаоно засноване, према увиду у нашу грађу, манифестују се као различите позитивне карактерне црте:

1) као 'обзирност, увиђајност, тактичност' према другоме да се не доведе у незавидан положај, да се не увреди и сл.: *У одговору на њено писмо хтео је да буде што обзирнији, али долажаху му мисли смионије, а ријеч оштрија* (Тип. 6, РСАНУ, под *обзиран*). *Мушки се према женским мало обзирније владаје него према мушким* (Варош, Лукић Л., ЗНЖ 5, РСАНУ, под *обзирно*). *Био је увек углађен човек, дипломата, тактичан, обзиран* (Радов. О. 1, РСАНУ, под *обзиран*).

'Обзирност' према другоме експлицира се и неким упитним формама говорне етикеције – на пример, питањем *Дозвољавате ли ...?* на учтив начин се од саговорника тражи допуштење да каже нешто, да учини нешто итд. Ту су и друге учтиве упитне форме којима се од саговорника тражи сагласност да се изврши одређени невербални чин, нпр. *Смем ли да ...?*, *Могу ли да ...?*, *Ако Вам не смета, ...*, *Ако се слажете, ја бих да ...*, *Ако немате ништа против, ...* и др.³

2) затим, као 'одмереност, уздржљивост, уздржаност, ненаметљивост, дискретност' у понашању и изјашњавању, у исказивању критичког мишљења, од противуречења саговорнику, од изражавања неслагања са њим, од вербалног сукобљавања и сл.: *Вида је знала да он неће прелазити границе пристojности. Барт све дискретнији, Вида све интимнија* (Галог. 1, РСАНУ, под *дискретан*). *Кнез Милош је критиковао, наравно врло дискретно, целу трећу тачку руског пројекта хатишерифа* (Гавр. М., СКГл. 13, РСАНУ, под *дискретно*). *Покушавао је да се уздржи и остане учтив према њеном оцу* (ЕК).

3) као 'повученост, скромност, срамежљивост, стидљивост, бојажљивост, смерност' која проистиче из опрезности и страха да се не погреша, да се не учини нешто нечасно, недолучно, да се себи или другима не нанесе срамота и сл.: *Жена буди срамежљивостом уљудна* (Бандулавић И., РЈА, под *срамежљивост*). *Како је био скроман и повучен, ненаметан до крајности, није смео своје песме понудити мени лично него их је послао потом* (Грч. Ј. 4, РСАНУ, под *ненаметан*). *Прота је правио шале на рачун Максимов ... Максим је ... само трептао бојажљиво као што се пристоји пред старијим* (Ранк. С., РМС, под *пристојати*). *Скроман је то човек да скромност већ прелази*

³ О формама говорне етикеције у српском језику са лексичко-синтаксичког и семантичко-прагматичког аспекта детаљније в. Милосављевић 2007.

у *стид* (Весел., РМС, под *скроман*). *Хвали свој народ бојажљиво и скромно* (Нен. Љ., РМС, под *скромно*).

4) као 'покорност, послушност, понизност' која проистиче из сазнања да постоје друштвене групе, виши и нижи слојеви и да је линија раздвајања међу њима јасно потцртана хијерархијом и друштвеном дистанцом: *Окружи-вао их извесном пажњом и понизношћу која се указује само господи* (Уск. 2, РМС, под *понизност*). *Уследио је нимало учтив и покоран одговор патријарху* (ЕК). *Када је страна власт над њима, онда су покорни, ревносни, понизни, учтиви* (ЕК).

Ову емоционалну компоненту учтивости нарочито тематизују усмене и писане форме обраћања у грађанском друштву, као што су: *Слуга сам покорни* и *Слуга понизни* – поздрави при сусрету у грађанском друштву (које упућује по положају, рангу нижи вишим) (РМС, под *слуга изр.*). *Ваши покорни слуга* – застарела форма на крају писма којом се изражавало поштовање и смерност према ономе коме је писмо било упућено (РМС, под *покоран изр.*). *У понизности* (*јављам, обраћам се и сл.*) (Ранк. С., РМС, под *понизност изр.*) и *Покорно јављам* (Јонке, РМС, под *покорно*) – застареле форме у дописивању вишим и највишим властима.

5) као 'достојанственост' која проистиче из страха да се не угрози сопствена или туђа социјална репутација, да се не наруши сопствени или туђи понос (самопоштовање и поштовање), да се не учини нешто срамно: *Моје је да представљам нашу земљу и да то урадим на учтив и достојанствен начин* (ЕК). *Тако се из драмског предлошка и моје идеје створио достојанствен, учтив човек који је спреман да воли* (ЕК). *Ја ћаскам учтив, достојанствен, црвен у лицу* (ЕК).

6) као 'смиреност, стрпљивост' која проистиче из осећања страха да се не наруши сараднички однос са саговорником, односно стање склада, уједначености, мировања, равнотеже и сл., те се учтивост у појмовном смислу везује за *трпељивост* и *толерантност*: *Неки су на крају скандирали. Неки спавали. Неки стрпљиво и учтиво сачекали крај* (ЕК). *Стрпљив сам, учтив из све снаге* (ЕК). *Бујановчани су образовани људи, поред свега они су учтиви и толерантни* (ЕК). *Према корисницима услуга и странкама поступа учтиво, стрпљиво и непристрасно, и пружа им помоћ, и потребне информације* (ЕК).

4.2. Информациони садржај концептуалног поља

Информациони садржај концепта учтивости чине подаци о томе у којим ситуационим контекстима, односно у којим друштвеним групама и сферама социјалних односа је пожељно испољавати учтивост маринираног типа.

Судећи по језичким потврдама из наше грађе, као што су: *Виша класа ваљала би ... да је од народа уљуднија* (Вук, РЈА, под *уљудан*). *Питао се от-*

куд тим простим брђанима оно складно држање (Мат., РМС, под складан)⁴. Својом отменошћу у одијелу и држањем човека који је учио школе и видио свијета, он одудара необично од простог и неугог Кезме (Андрић 10, РСАНУ, под отменост). Поздрави га наклоном, одређеним за људе најниже хијерархије (Крајч. Стј., РСАНУ, под наклон¹), учтивост се у пољу 'учтивост је поштовање правила у опхођењу према другоме' испољава у друштву заснованом на друштвеној дистанци (Марсова 2015), односно статусној (вертикалној) дистанци (Ларина 2009: 143). То друштво у себе укључује друштвене групе и њихово хијерархијско распоређивање у социјалном простору сходно друштвеном статусу.

Отуда је и знатан број језичких спојева у српском језику који експлицирају компоненету друштвене дистанце. Такви су, на пример, спојеви *дипломатска учтивост, политичка учтивост, пословна етикеција, пословни бонтон* и др. Они јасно назначују да су поједини друштвени и професионални кругови, заједнице хијерархијски и статусно устројени, нпр. дипломатски, политички кор, и да почивају на одређеним нормативноетичким кодексима и протоколима понашања, која истовремено укључују и правила бонтона у писаној и усменој комуникацији: *пословна комуникација, пословно писмо*.

С друге стране пак, спојеви *школски бонтон, средњошколски бонтон, ђачки бонтон, позоришни бонтон, бонтон у саунама, бонтон за службенике, бонтон у ГСП-у*, показују да сфера јавне комуникације којој припадају школа, позориште, сауне, продавнице, банке и др. у данашње време захтева посебну контролу јавног понашања, будући да се на тим јавним местима јасно изражава друштвена и статусна хијерархија.

И пригодне свечаности (свадбе, венчања, прославе рођендана и др.) јесу ситуације у којима се данас посебно води рачуна о начинима испољавања учтивости, што потврђују лексички спојеви из савременог српског језика – *свадбени бонтон, бонтон за рођендан, бонтон поклона, цветни бонтон*, одн. бонтон о поклањању цвећа и др.

Што се тиче социјалних односа, према нашим изворима, посебно се обраћа пажња на поштовање друштвене дистанце и на испољавање учтивости у сфери мушко-женских односа, а нарочито се водило рачуна о томе у грађанском друштву: *Он је ухвати за руку и галантно пољуби* (Ђал. 6, РСАНУ, под галантно). *Учини де пријане, ту галантерију, понуди де овој госпи руку* (Радиш. Ј. 1, РСАНУ, под галантерија). *При расанку, Шамика, као и прави галантом, пољуби је у руку* (Игњ. Ј. 10, РСАНУ, под галантом). *Одједном би стао облетати око Љубице и удварати јој се као какав окретан кавалер* (Ранк. С. 2, РСАНУ, под кавалер).

⁴ Разрешења скраћеница коришћених у РСАНУ дата су у 19. тому овог речника, а разрешења скраћеница коришћених у РМС дата су у 1. тому.

И у комуникацији млађи–старији, односно деца–одрасли, испољава се учтивост заснована на ситуативним нормама комуникативног понашања, што показују наши текстуални извори: *Децу ваља научити да показују поштовање према својим родитељима, бакама и дедовима, учитељима и учитељицама, али и према осталим старијим особама.* (ЕК), *Веома је учтив према старијима и маме га воле* (ЕК), *С дужним поштовањем ваших година, али морам рећи да нисте у праву* (ЕК). На исказивање поштовања старијима нарочито се пазило у патријархалној култури. За говорнике српског језика, како показују устаљени изрази *кућно васпитање, домаће васпитање и породично васпитање*, учтивост се у првом реду везује за васпитање које се одвија неинституционално, дакле, у кући, у кругу породице: *Оног ко није понео васпитање из куће, ко тамо није научио да буде фини, уљудан, пристојан, и учтив, казна ... га томе научи за месец дана* (ЕК).

4.3. Поље интерпретације

У пољу интерпретације концепта, као једне од структурних компоненти концепата, З. Д. Попова и И. А. Стернин издвајају неколико зона. Међутим, на нашој разматраној грађи, учтивост у пољу 'учтивост је поштовање правила у опхођењу према другоме' можемо интерпретирати у оквиру следећих зона: *зоне оцене, регулативне зоне, утилитарне зоне и социјално-културне зоне.*

Зона оцене. Практиковање, упражњавање лепих манира у српској грађанској култури традиционално се позитивно вреднује, и то, како показују синоними речи *учтивост и пристојност* – вреднује се као *отменост, финоћа, префињеност, господство, углађеност, елегантност, галантност, складност* и др.

Да се ова изразито манирирана учтивост традиционално позитивно вреднује у српској грађанској култури, показују и форме учтивног обраћања, данас архаичне, у којима се прилог *отмено* уз придеве *љубими* и *почитаеми* употребљавао као интензификатор у значењу: 'врло, високо': *Благородни господине отмено почитаеми* (Пеич., РСАНУ, под *отмено*), *Покорно вас молим отмено љубими мој Србине, да ми опростите* (Њег. 12, РСАНУ, под *отмено*).

Међутим, учтивост као 'поштовање правила у опхођењу према другоме' у другим зонама, регулативној и утилитарној, може се вредновати и негативно, зависно од тога с ког аспекта се учтивост посматра.

Регулативна зона. На психичко-емоционалном плану, дакле, учтивост као регулативни механизам који обавезује на одређени куртоазни тип понашања у култури српског народа побуђује негативне конотације будући да се остварује кроз гешталт антропоморфизма – учтивост се представља као надгледник, надзорник, налогодавац, контролор и сл. У језику се тај гешталт

вербализује глаголима *налагати*, *допуштати*, *захтевати*, *дозвољавати*, *наметати*, *изискивати* и сл. који се обично налазе у предикатима оних реченичних структура у којима се учтивост антропоморфизује, те се јавља као „неко” ко одређену активност, понашање или поступак „заповеда”, „налаже”, „допушта”, „захтева”, „дозвољава”, „намеће”, „изискује” и сл., што се показује у следећим примерима из наше грађе: *Пристојност заповеда: чини другима што желиш да ти они чине* (Петр. В., РМС, под *пристојност*). *Љубазнији је него што учтивост налаже* (ЕК), *Колико хуманистичка учтивост може то да допушти* (ЕК).

На тој вредносној скали супротстављају се, с једне стране, конвенционална комуникативна понашања, понашања проистекла из обавеза, под присилом и принудом правила, норми, прописа, конвенција, одредаба, обичаја, реда и сл., и, с друге стране, понашања проистекла из жеље и добре воље, из саосећања са другим, из љубави према другоме, као и из других човекољубивих побуда. Овај први, тзв. конвенционални, куртоазни тип понашања, оцењује се као понашање „без душе” – без (искрених) емоција, док је други тип понашања понашање „из душе” – искрено, од срца. Ти аксиолошки аспекти учтивости, с негативном конотацијом, вербализују се у метафоричким и антропоморфним одређењима учтивости као *хладне*, *лажне*, *притворне*, *извештачене*, *равнодушне* и сл., као и у изједначавању *учтивости* и *лажи*, и у супротстављању *учтивости* и *искрености*, а о чему нам сведоче следеће језичке потврде: *Поред мужа је живела у хладној учтивости* (Јанк. Мил. 1, РМС, под *учтивост*). *Склањајте се од мене са вашим куртоазним, равнодушним учтивостима* (ЕК). *Ми то додуше називамо „комплиментима”, „учтивостима” итд., али то су лажи* (ЕК). *Одувек је у босанским грађанским круговима било доста лажне грађанске учтивости, мудрог варања себе и других звучним речима и празним церемонијалом* (Андрић, ЕК).

Што се тиче регулативне зоне, треба поменути и следеће. У српској језичкој слици она места јавне комуникације која се баве пружањем услуга, нарочито она која подразумевају комуникацију између службеника и странке (обично на шалтеру), иако захтевају посебну контролу комуникативног понашања, стереотипно се супротно доживљавају – као зона нељубазности. То нарочито показује новонастали израз у разговорном језику *љубазан као шалтерска службеница* ироничног значења ’који је врло нељубазан’, као и лексема *шалтер*, која у новије време у српском језику има изразито негативну конотацију, па и жаргонизам *шалтеруша* погрдног значења ’нељубазна службеница која ради на шалтеру’. Отуда је разумљиво и то откуда се у српском језику усталио и спој *шалтерски бонтон*.

Утилитарна зона. У утилитарној зони концептуалног поља ’учтивост је поштовање правила’ поступци у испољавању учтивости који су мисаоно

засновани вреднују се негативно. Наиме, у овој зони ти поступци представљају се као инструментализоване радње, а учтивост се у овом пољу вербализује кроз гештALT опредмећености и представља пре свега као плашт, маска којима се прикривају стварне намере, којима се неко приказује друкчијим него што јесте, а то потврђују следећи наши примери: *Великаши и отмњници Шведски ... прикриваю кадито у највећој учтивости ... неврство, притворност и лукавство* (Бранк. А. 1, РСАНУ, под *отменик*). *Учтивошићу се често покрива замореност од љубави* (ЕК). *Увијена у плашт учтивости, као да је била рe-шена да ништа не стави на коцку* (ЕК).

Учтивост инструментализованог карактера у овој зони може се представљати и као инструмент, средство, оруђе који у комуникацији служе за остваривање одређених циљева: *Показивали су неподношљиву учтивост којом се отмени људи служе* (ЕК).

Таква инструментализована, срачуната учтивост, како наведене језичке потврде показују, оцењује се као *претварање, лукавство, притворност* и сл.

Социјално-културна зона. Поступци у испољавању учтивости, како смо видели у поглављу о начинима испољавања учтивости, могу бити резултат мисаоних делатности настојања, улагања труда и напора да се не пређу 'границе учтивости, пристojности' у сфери личног или друштвеног морала, да се не повреди своја или туђа вредност, односно да се не повреди „образ“, „част“, „достојанство“, „понос“. Те мисаоне делатности засноване су на сазнању система вредновања, на оцењивању другог, туђих поступака, и на самооцењивању, одн. на оцењивању себе, својих поступака. То показује да се самосвесно регулисање сопственог понашања и критички однос према неповољној ситуацији, односно испољавање бојазни да се не повреди лично свој и туђи 'образ', као и лична одговорност према моралноетичким и нормативноетичким принципима, који се налазе у концептуалном пољу 'учтивост је поступање по правилима', налазе и у концептуалним пољима 'стида', 'достојанства', 'части' и 'поноса'.⁵

Како наша грађа показује, учтиво опхођење, као самосвесно регулисање сопственог понашања, нарочито мушкараца према женама, у српској грађанској култури не само да се позитивно вредновало него се и сматрало европском, односно цивилизацијском тековином: *Не знамо још тачно ни где се је ни кад појавила галантерија, тј. она учтивост и услужност према женском свету, да ли у Провансу или код шпанских Мавара, или у немачким дворовима* (Р–А 1, РСАНУ, под *галантерија*). То на извесан начин потврђује и приличан број речи из семантичког поља 'учтивост', које су у време стварања грађанске културе у наш језик већином ушле из француског језика: *каваљер, галант, галантом, галантерија, комплимент, мадам*, а касније и из других

⁵ О овим концептима в. Ристић (2015а; 2015б).

језика, нпр. *џентлмен* и др. Иначе, у језичком сазнању носилаца српског језика, према другим истраживањима у вези са вредностима у српском језику, Европа, европска култура, посебно западноевропска, те и сам појам Запада, стереотипно се сматрају културама изразито развијеним и на вишем ступњу цивилизацијског напретка (Богдановић 2015; Драгићевић 2015). Отуда се може рећи да се елементи концепта учтивост налазе и у пољу концепта Европа, а и у пољу концепта Запад.

У морално-етичком смислу, леви манири мушкараца у друштву и њихово услужно и заштитничко опхођење према женама, а и другима, као слабијима од себе, у српској култури поимало се и као часно, племенито поступање те се неретко поистовећивало са витешким, јуначким и херојским понашањем. Због тога се у одређеним контекстима смисаоно могу једначити и повезивати *витез*, *јунак*, *херој* и сл. са *кавалџером*, одн. *витештво*, *јунаштво*, *херојство*, *храброст*, *кавалџерство* и сл. са *учтивошћу*, а како показују и овде дате наше илустрације: *Јунаштом у племенима и народу створила се била утакмица јунаштва и кавалџерства, тим одабирањем људи формирале су се старе угледне породице у Цр. Гори* (Б–Ђ 1, РСАНУ, под *кавалџерство*). *Имаш храбро срце и учтив језик* (ЕК).

Међутим, новији примери из грађе пак показују да су се критеријуми оцене испољавања учтивости према женама мењали у историјском развоју културе носилаца српског језика. Док се у грађанској култури кавалџерство сматрало социјално адекватним и пожељним морално-етичким понашањем, у савременом друштву, како показују новински текстови посвећени мушко-женским односима с насловима: *Где су нестали кавалџери?* (ЕК). *Џентлмени – „врста“ која изумире* (ЕК), *Кавалџер или папучар?* и сл., те су се вредности у условима савремених, модерних токова родне равноправности и феминизма прилично измениле.

5. КОНЦЕПТУАЛНО ПОЉЕ 'УЧТИВОСТ ЈЕ ЧАСНО, МОРАЛНО ПОСТУПАЊЕ ПРЕМА ДРУГОМЕ'

5.1. Формална компонента концептуалног поља

У овом пољу учтивост се испољава кроз сценарио отвореног, јавног показивања односа блискости и љубави према другоме. Вербално се то чини различитим формама фамилијарног обраћања другима (*Душо*, *Срце*, *Љубави* и др.), као и коришћењем маркера припадности истој групи (нпр. *Сине*, *Брате*, *Комшо*, *Пријатељу*, *Рођаче* и др.) и другим језичким средствима. Невербално се то чини одређеним гестовима и поступцима као знацима пажње итд.: *Освојио ју је ситним љубазностима* (Шуб. 3, РСАНУ, под *љубазност*).

Учтивост у овом пољу споља се манифестује и карактеристичним говором, покретима тела и сл. као што се манифестују и друге снажне, јаке емоције, попут среће и задовољства. Такве снажне емоције човека нагоне на активност, покрећу га на делање, а што се, између осталог, своди и на спољашње манифестовање тог осећања. Тако, онај који показује однос блискости и љубави према другоме, у тренутку испољавања тог односа, врло често је веселог расположења, шали се, гласно говори, смеје се и сл.: *Каже да је увек срдачан са пролазницима на улици и спреман за шалу, па га зато људи воле* (ЕК). *Никада није био бучно срдачан* (ЕК). *Сусрет је био више него срдачан – широки осмеси и дуг, топао загрљај* (ЕК). *Срдачно се и гласно поздрављају уз изразе изненађења* (ЕК).

Субјекту оваквог учтивног понашања важно је како се други осећа, те чини оно што код другог изазива пријатно осећање, а њему самом не представља напор. Ово осећање емпатије, према нашим језичким потврдама, испољава се у виду следећих карактерних црта:

- 1) као 'спремност да се другоме помогне, да се учини добро дело, да се одазове нечијој жељи, добротинство', те учтивост ступа у корелативне смисаоне односе са *предусретљивошћу* и *сусретљивошћу*: *Интелигентан, марљив, предусретљив, просто срећан да учини услугу* (Сек., РМС, под *предусретљив*). *Обрад при свем том остане љубазан према свакоме као пре, помажући једнога саветом, а другог у нужди новцем* (Поп. Дим. 1, РСАНУ, под *љубазан*).
- 2) као 'пажљивост, брижљивост': *Радници библиотеке прошли су обуку за брижљив рад са корисницима, љубазни су* (ЕК)
- 3) као 'отвореност, искреност, непосредност': *Била је веома срдачна и непосредна* (ЕК). *Цаба мени што је службеник приступачан, смирен, љубазан, отворен* (ЕК).
'Искреност' потврђују и актуализатори учтивости *искрено, најскрежније, од срца* који се у формама говорне етикеције јављају као интензификатори искрених позитивних осећања, нпр. *Најискреније ти честитам, Од срца ти желим све најбоље* и др.
- 4) као 'добронамерност, израз добрих жеља', што посебно експлицирају поздравне и друге форме говорне етикеције које имплицитно или експлицитно садрже гл. *желети*: *Добар дан* (желим), *Лаку ноћ* (желим), *Све најбоље* (желим), *Свако добро* (желим), *Добро дошао, Срећно* (желим), *Срећан пут* (желим), *Жив био/била* и др.⁶

⁶ Према Формановској, добронамерност и изражавање добрих жеља један је од важних концепата на којима се заснива говорна етикеција у руском језику. Детаљније о томе в. Формановска 2011.

- 5) као 'гостољубивост': *Светоандрејци држе се још у многоме стари српски обичаја, и особито су гостољубиви* (Рув. К. 1, РСАНУ, под *гостољубив*). *Домаћин је врло гостољубив и љубазан* (ЕК). *Особље је веома љубазно и гостољубиво* (ЕК). *По народном обичају, потребно је госте гостољубиво и срдечно дочекати* (ЕК).
- 6) као 'мирољубивост, доброћудност': *Не воли Босанце али је срдчан с њима на ходнику јер не воли конфликте* (ЕК). *Наш народ је врло мирољубив, предусретљив, љубазан* (ЕК).

5.2. Информациони садржај концептуалног поља

Судећи према нашој језичкој илустрацији *Обрад при свем том остане љубазан према свакоме као и пре, помажући једнога саветом, а другог у нужди новцем* (Поп. Дим. 1, РСАНУ), учтивост у овом пољу није ситуационо нарочито одређена, тј. може се испољавати према свакоме. Наиме, у овом пољу учтивости концепт социјалне дистанце подразумева модел друштвене заједнице чији су чланови статусно равноправни, те се не дистанцирају по вертикали и хијерархији, већ по хоризонтали и по опозицији 'свој–туђин/други' (уп. Ларина 2009: 143). Но, опозиција 'свој–туђин/други' овде подразумева супротстављање на скали осећања блискости, сродности, присности, повезаности и сл. међу члановима заједнице, па се учтивост и принцип саосећања са другим испољава као један од основних кохезивних сила у заједници. „Што је заједница кохезивнија, односно што су припадници једне заједнице блискији, то се принцип саосећајности више примењује” (Миливојевић 2004: 110).

С друге стране, ова социјалнопсихолошка заснованост концепта учтивости види се и као самосвест заједнице јер 'цивилизацијски, културни напредак једног народа', како каже З. Миливојевић, огледа се у томе какав је однос тог народа као културе према непознатим људима: „Што су људи и културе цивилизованији, то су љубазнији према непознатима” (Миливојевић, ЕИ).

5.3. Поље интерпретације

Зона оцене. У српској култури, како показују и старије и новије језичке потврде, учтивост испољена у овом концептуалном пољу веома се позитивно вреднује. Вербализује се лексемама *љубазност, срдчаност, предусретљивост, сусретљивост, гостољубивост, усрдност, племенитост, добродушност, благонаклоност* и др., које експонирају различите етичке вредносне компоненте 'доброте'. Повезује се са пријатним осећањима и уживањима и представља се као сласт, мекоћа, топлина, нежност и сл.: *Љубазне су ријечи сат меда* (Даничић Ђ., РЈА, под *љубазан*). *Огрубели смо изнутра, а топлина и љубазност, као и елементарна људска самилост, почеле су да нестају* (ЕК). *Нежност и љубазност нису знаци слабости* (ЕК).

И учтивост као 'часно, морално поступање' може се вредновати и негативно. Но, за разлику од учтивости као 'поштовања правила у опхођењу према другоме', ова учтивост се негативно вреднује само у утилитарној зони, не и у регулативној зони.

Регулативна зона. Пример из Библије забележен у Речнику ЈАЗУ: *Братском љубављу будите љубазни један к другом* (Вук, РЈА, под *љубазан*) недвосмислено потврђује да у овом концептуалном пољу учтивост, као регулативни принцип, почива на ставу љубави према другим људима као добрим људским бићима, те се са њима треба поистовећивати, саосећати са њима, гледати на њих као на себе или на неког свог. Тај став љубави који се препознаје у регулативној зони поља 'учтивост је часност, честитост' на плану језика на најбољи начин исказују лексеме које су по етимологији у вези са речју *љубав* – као што је то *љубазност*, али и лексеме *срдачност* и *усрдност*, које су у етимолошкој вези са речју *срце*, са органом у коме се љубав, као једна од позитивних човекових емоција, локализује⁷. Да се, као и све друге важније човекове емоције, и осећање љубави, саосећања и пријатности на којима се смисаоно заснива ово поље концепта учтивости локализује у срцу, односно у души, показују и следеће наше илустрације *Учтивост кад производи из благородна срца, лепа је* (Обрадовић Д., РЈА, под *учтивост*). *Његова уљудност чудно ми је уљезла у срце* (Држић М., РЈА, под *уљудност*). *Борилачке вештине почињу и завршавају се учтивошћу, не само у церемонијалу већ и у срцу и души такође* (ЕК). То такође показују и изрази *од срца (желети некоме нешто), срдачно (поздрављати некога), срдачан поздрав (упутити некоме), најсрдачније (захвалити некоме)* и др., који се, на плану комуникације, јављају као актуализатори учтивости.

Библијски пример који смо преузели из Речника ЈАЗУ показује да учтивост мотивисана ставом љубави према другоме, саосећањем са другим има и религиозно-етички карактер. Наиме, морално-етичка начела на којима се регулативни принцип учтивости у овом пољу заснива експлицирају елементе новозаветног концепта 'хришћанске љубави и човекољубља', испољеног у Бојжој заповести „Љуби ближњег свог као себе самог“.

Утилитарна зона. Мисаона заснованост учтивих поступака и у пољу 'учтивост је часно, морално поступање' вреднује се негативно будући да се и овде, као и пољу 'учтивост је поштовање правила', ти поступци сматрају инструментализованим радњама. Тада се учтивост, као што смо видели, вербализује кроз гешталт одређености и овде представља пре свега као инстру-

⁷ Концептуалном анализом имена *срце* у српском и руском језику М. Радић-Дугоњић закључује да се *срце* „на семантичком плану у оба језика појављује у двострукој реализацији – у функцији виталног органа људског тела и истовремено као орган у коме су лоциране најважније човекове емоције“ (Радић Дугоњић 1999: 209).

мент, средство, оруђе у остваривању циљева, за прибављање одређене користи (на личном, емотивном, на друштвено-емотивном, професионалном плану и др.), те се сама комуникација обично концептуализује као поприште, место за одмеравање снага, за надметање, за освајање и сл., што показују наведене илустрације: *Даму треба да освојим ситним љубазностима* (Шуб. 3, РСАНУ, под *љубазност*). *Уживао је симпатије обеју певачица, које се надметаху својом љубазношћу* (Јовановић П., БВ 1901, РСАНУ, под *љубазност*). *Морам да будем љубазан трговац ако хоћу да задржим посао* (ЕК). *Не живи се од љубазности, али доноси бакшиши* (ЕК). *Својим конобарима сам говорио – прво морате бити љубазни и фини, а награда за труд ће доћи од себе* (ЕК).

Учтивост се представља и као плашт, маска, који служе прикривању правих намера говорника: *Сама реч дволичност казује све, два лица. Ко има та два лица, не треба му веровати. Никада не знаш које лице окреће према теби, љубазно, пуно слаткоречивости, понизности или оно друго* (ЕК).

Таква инструментализована, срачуната учтивост, како наведене језичке потврде показују, оцењује се као *додворавање, претварање, лукавство, притворност, лицемерје, дволичност, слаткоречивост* и др.

Међутим, у психологији друштвена маска учтивости у јавној комуникацији тумачи се као нужност, потреба – „Нема културног понашања без маске”, па се и љубазност јавља онда када се према онима које не волимо понашамо као да их волимо (Миливојевић, ЕИ).

Социјално-културна зона. Учтивост у пољу ’часно, морално поступање према другоме’ преплиће се са концептом част, и то у значењу части као врлине.⁸ То нарочито показује следећи наш пример из Речника ЈАЗУ: *Није могуће, да је човек управ добар, а да није у исто време и учтив* (Обрадовић Д., РЈА, под *учтив*), као и друге језичке потврде како из нашег историјског речника, тако и из савремених извора у којима се речи из семантичког поља ’учтивост’ јављају напоредо са речима општег етичко-моралног значења ’част, поштење, племенитост, доброта и сл.’, односно супротстављају се речима општег етичко-моралног значења ’нечасност, непоштеност, пакост и сл.’: *Добри људи јесу љубазни* (Рајић Ј., РЈА, под *љубазан*). *Што су неки уљудни, а други зли и пакосни* (Вук, РЈА, под *уљудан*). *По обичајној доброту и уљудности вашој мило ову књигу примите* (Великановић И., РЈА, под *уљудност*). *Њена љубазност, њена красота и ретка доброта учинише утисак на мене* (Рув. К. 2, РСАНУ, под *љубазност*). *Поштен и учтив човек никада не би могао да поднесе оно што се ради у политици* (ЕИ). *Немој да ми персираш, молим те ... Персирање је за пристојне, а ја волим племените људе, јер пристојност се учи, а племенитост је урођена* (ЕК).

⁸ Д. Ајдачић издваја три значења концепта ’част’: част као скуп високих врлина, част као признање, јавно поштовање и част као даривање (гошћење) (Ајдачић 2015: 73–97).

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу анализе разматраног језичког материјала дошли смо до следећих закључака.

1) У структури концепта учтивост у српском језику и култури издвајају се два централна концептуална поља – 'учтивост је поштовање правила у опхођењу према другоме' и 'учтивост је часно, морално поступање према другоме'. У првом пољу кључне лексеме концепта учтивости јесу лексеме *учтивост* и *пристојност*, док су у другом лексеме *љубазност* и *срданост*. Прво концептуално поље показује да је савремена слика учтивости заснована на учтивости као друштвеној категорији, док друго поље показује да је примарна, изворна слика о учтивости у српском језику заснована на учтивости као морално-етичкој категорији.

2) Учтивост у оба представљена поља има функцију регулатора друштвеног и комуникативног понашања. У првом случају та функција регулатора испољава се као функција очувања друштвене дистанце и хијерархије како међу друштвеним групама тако и међу њиховим члановима, док се у другом смислу испољава као кохезивна сила која међу друштвеним заједницама смањује дистанцу по хоризонталу, односно међу њиховим члановима смањује дистанцу на скали осећања блискости, сродности, присности и сл.

3) Оба концептуална поља учтивости показују карактеристичне структурне елементе на које су указали З. Д. Попова и И. А. Стернин, с тим што је поље 'учтивост је поштовање правила у опхођењу према другоме' доста сложеније од поља 'учтивост је часно, морално поступање према другоме'. Та сложеност се нарочито огледа у формалној компоненти концепта будући да је исказивање поштовања према другоме у највећој мери конвенционализовано и канонизовано правилима и протоколима у вербалном, али нарочито у невербалном понашању.

4) У основи и једног и другог концептуалног поља учтивости налазе се мисаоне делатности, што се у српској култури позитивно вреднује јер код субјекта учтивног понашања побуђују позитивна осећања и развијање позитивних карактерних црта. У основи концептуалног поља 'учтивост је поштовање правила' налази се осећање бојазни, страха да се не повреде правила и конвенције. У пољу 'учтивост је часно, морално поступање према другоме' налази се осећање саосећања са другим, поистовећивања, солидарисања са њим, као и жеља да се други пријатно осећа. Осећања на којима је заснована учтивост у оба поља испољавају се у виду низа позитивних карактерних црта субјекта учтивног понашања, као што су 'обзирност, одмереност, скромност, покорност, послушност, достојанственост, смиреност, стрпљивост', односно 'добročинство, пажљивост, отвореност, искреност, добронамерност, гостољубивост, мирољубивост итд.'

5) Отуда се на плану социјалних односа учтивост у оба концептуална поља позитивно вреднује, али се на емоционалном и психичком плану изразито негативно оцењује онда када се истиче њен институционализовани и инструментализовани карактер, те се види као протоколарност, конвенционалност, срачунаност, прорачуност и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдачић 2015:** Д. Ајдачић, Концепт *част* у српском језику, у: Д. Ајдачић (ред.), *О вредностима у српском језику: Зборник етнолингвистичких радова*, Београд: Алма, 73–97.
- Богдановић 2015:** М. Богдановић, О концепту *Европа* у савременом српском језику и култури, у: Д. Ајдачић (ред.), *О вредностима у српском језику: Зборник етнолингвистичких радова*, Београд: Алма, 98–124.
- Драгићевић 2015:** Р. Драгићевић, О концептима Истока и Запада у српском језику, у: Д. Ајдачић (ред.), *О вредностима у српском језику: Зборник етнолингвистичких радова*, Београд: Алма, 162–187.
- Кубрјакова 1996:** Е. С. Кубрјакова (ред.), *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва.
- Ларина 2009:** Т. В. Ларина, *Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций*, Москва: Рукописные памятники Древней Руси.
- Марсова 2015:** В. В. Марсова, Концепт «социальная дистанция» в социально-гуманитарных науках: история развития и перспективы изучения, *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*, 2/32, 175–179.
- Миливојевић 2004:** З. Миливојевић, *Емоције: психотерапија и разумевање емоција*, Нови Сад: Прометеј.
- Миливојевић, ЕИ:** З. Милвојевић, *Љубав и љубазност*, <http://milivojevic.info/ljubav-i-ljubaznost/> 16. 11. 2018.
- Милосављевић 2007:** Б. Милосављевић, *Форме учтивости у српском језику*, Београд: Учительски факултет.
- Попова/Стернин 2007:** З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Семантико-когнитивный анализ языка*, Научное издание, Воронеж: Истоки.
- Радбрух 1980:** G. Radbruch, *Filozofija prava*, Beograd: Nolit.

- Радић Дугоњић 1999:** М. Радић-Дугоњић, Концептуална анализа имена *срце* у руском и српском језику, у: С. Ристић и М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смиао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Београд: Филолошки факултет, 204–210.
- Ристић 2015а:** С. Ристић, Концепт емоције стида, *Грамматички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 169–187.
- Ристић 2015б:** С. Ристић, Концепти етичких појмова част и срамота, *Грамматички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 151–167.
- РЈА:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XX, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Скок 1973:** Р. Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- Ћосић и др. 2008:** П. Ћосић и др., *Речник синонима*, Београд: Корнет.
- Формановска 2011:** Н. И. Формановская, Благопожелание как концепт речевого этикета, *Речевое общение*, Специализированный вестник, выпуск 12 (20), Красноярск: СФУ, 69–76.

КОНЦЕПТ ВЕЖЛИВОСТИ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ И СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Резюме

В данной статье с семантико-когнитивистической точки зрения анализируются языковые средства, вербализующие концепт вежливости в сербском языке и сербской культуре. Опираясь на теоретическое определение понятия „концепт” установлено авторами З. Д. Поповой и И. А. Стернина, структурные элементы концепта вежливости в сербском языке определены в этой статье. В статье определены два концептуальных поля вежливости: 1) «вежливость – это соблюдение правил в отношениях друг с другом» и 2) «вежливость – это честное, нравственное отношение к другому». В первом поле ключевыми лексемами понятия вежливости являются *учтивост* и *пристојност*, а во втором – лексемы *доброта* и *срдачност*. Анализ показал, что первое поле гораздо сложнее, чем второе поле. Эта сложность особенно отражена в формальном компоненте этого концепта, поскольку выражение уважения к другому в

значительной степени унифицировано и канонизировано правилами и протоколами в словесном, но особенно в невербальном поведении.

Кључевие слова: вежливость, культурный концепт, семантико-когнитивистическая точка зрения, языковая картина мира, сербский язык и культура

Бояна С. Милосавлевич